

של מי הרגל הגסה? הוויכוח על בחינת הבגרות בספרות

חנן חבר

החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים

במסה שפורסמה בכתב-העת מקרוב (גיליון 10, 2002), שעמה אני מבקש להתפלמס כאן, מבקרת רונית מטלון את תביעתם של אנשי "הקשת הדמוקרטית המזרחית" לכלול גם יוצרים מזרחים בתוכנית לימודי החובה לבחינת הבגרות בספרות:

אם הבנתי נכון את הרציונל הפוליטי-תרבותי שמדריך את היוזמה הזו, הוא אומר ככה: מוקד הכוח התרבותי הוא אשכנזי וגברי ולפיכך מפלה. מה שלא ניתן לנו המזרחים, ברצון טוב, מאור פנים ונדיבות, יילקח בכוח, היינו חלוקה צודקת ושוויונית של הכוח התרבותי, הקאנון הספרותי...

הקאנון הספרותי, מעצם טיבו, הוא סוג של רגל גסה בתרבות: הוא חורץ וקובע מה ומי בפנים ומה ומי בחוץ. סופרים מדברים עם הקאנון הזה, מתמקחים איתו, מטיחים בו את הראש, וכך ראוי. צריך קיר כדי שאפשר יהיה להטיח בו את הראש. גם היוזמה החדשה של הכללת סופרים מזרחים בתכנית החובה בספרות היא רגל גסה, אבל מסוג קצת אחר, יותר מפותל ויותר מתעתע: היא מבקשת להיות חברה מלאה במועדון שאין היא מכבדת, המועדון של הקולקטיב הלאומי – הקאנון...

האמן (תואר אנכרוניסטי וקצת מגונה באותו מרכול רעיונות שהזכרתי קודם) חייב, ממש חייב, שלא לדעת מי הוא כדי להניע את היד האוחזת בעט על גבי הנייר. זהותו האתנית, מעמדו הכלכלי-חברתי, אמונתו הפוליטית, מרשתו המשפחתית והרוחנית נוכחים בתוך היד הכותבת שלו אבל אוי לו ואבוי לו אם רק הם נוכחים שם.

מדוע? משום שאקט הכתיבה הוא בראש וראשונה אקט של בגידה: בגידה בשבט, במשפחה, בקבוצה האתנית, בשייכות. הספרות במיטבה יוצרת את ההשתייכות באמצעות ועל-ידי אקט של אי

השתייכות. הזהות המזרחית הראויה, אם אכן ישנה כזו, נוצרת בתהליך של שלילה אינסופית של קביעות "מהי הזהות המזרחית". כמעט כל דבר אחר הוא פולקלור. כבודו העצמי של האמן, אני מאמינה, הוא התעקשות נחושה על אי-ידיעה של "הזהות". אי-הידיעה הזו איננה התחמקות מתפנקת בחסות הערכים האסתטיים המוחלטים. להפך: זוהי עמדה פוליטית שמבקשת להגדיר את גבולותיה ואת הטריטוריה שלה במונחיה היא, במילותיה היא, בעולם מושגיה היא, מלא סתירות ככל שיהיה. מי שיודע מי הוא היוצר המזרחי ומהי היצירה המזרחית חושב שהוא יודע מי הוא היוצר האשכנזי ומהי היצירה אשכנזית. מי שיודע בוודאות את שני אלה מקבע את הדיכוטומיה הנפסדת בין "מזרח" ל"מערב". מי שמקבע את הדיכוטומיה הזו מניח את חפיסת אבק השריפה שלו בחבית הגזענות, מדלדל את התרבות, מדלדל את היצירה "המזרחית" ולא מקדם אותן (שם).

אין ספק שאקט הבגידה בשייכות חיוני למעשה הכתיבה, כפי שהוא חיוני אולי לכל מעשה אינטלקטואלי. זהו המקום הביקורתי של הסופר, שמתבונן תמיד ממרחק מסוים על ההווה האנושית שאותה הוא כותב ומן המרחק הזה הוא אמור לחולל נפלאות. עם זאת, הביקורתיות הזו אינה פוטרת את הכותב והכותבת של היצירה ממיקום בקאנון או ביחס לקאנון, כפי שמטלון אמנם מציינת. אלא שהחזות המופיעה במאמר שלה – כאילו הקאנון הוא קיר איתן שתפקידו לשמש שק אגרוף ושכל-כולו תהליך שלילי, טבעי וכפוי, ולעומתו ניסיון ההתערבות בקאנון הוא תהליך שלילי, לא טבעי – חזות זו מטשטשת את העובדה שאין רק תהליך אחד של היווצרות קאנון. ובמקרה שלפנינו – הוויכוח על היצירות שנכללות במבחן הבגרות בספרות – לא מדובר בתהליך הקאנוניזציה ה"טבעי" העשוי מחלוקות, קרבות ודחיות. גם תהליך זה אינו "טבעי" אלא פוליטי, אבל הוא שייך למרחבה של "החברה האזרחית", וטוב שכך. וכמו שלקאנון צורות הופעה רבות והוא אינו עשוי מקשה אחת, כך בהתאמה גם כוחות הקאנוניזציה שונים זה מזה עד מאוד.

כמו כן, השאלה איננה, כפי שקובעת מטלון בהמשך מסתה, אם "הכל פוליטי". אכן הכל פוליטי. אלא שגם כאן השאלה היא כאיזו פוליטיקה אנו עוסקים. גם כאן חסרה ההבחנה בין הסוגים השונים של הפוליטי, בין הצרכים השונים שהוא ממלא ובין הדרכים, לעתים העדינות ביותר, שבהן הוא מתקיים.

לאור זאת, מה שנשכח בוויכוח הזה הוא העובדה כי בקביעת תכניהן של בחינות הבגרות המדינה היא שמנהלת את הפוליטיקה של הרגל הגסה. זוהי פוליטיקה שאינה מביאה בחשבון באופן מתוכנן מראש, נניח, "פוליטיקה של זהויות", אלא פוליטיקה שמשרתת את צרכיו של בעל הכוח העיקרי בייצור הקאנון — שכזכור נוצר לא רק, ואולי בעיקר לא, באופן "טבעי" ו"פנימי" — כלומר: המדינה. ולכן הרגל הגסה איננה של אלו המנסים לשנות את הקאנון באופן מתוכנן ומכוון, אלא דווקא של אלו שיש להם הכוח להכתיב מראש קאנון באמצעות מכשיריה של המדינה. ולמרות שתכתיב זה אינו נראה לעין כרגל גסה, הרי קביעת תוכן של בחינות הבגרות היא סוג של ייצור אגרסיבי במיוחד של קאנון. וכתוצאה מכך, זוהי גם כפייה אגרסיבית של פוליטיקה של זהויות, שבאמצעותה המדינה מעצבת את הזהות הישראלית כמקשה אחידה שמחניקה את מגוון הקולות והזהויות המתקיימות בה. בהחלטתה אילו סופרים לכלול בבחינת הבגרות ואילו לא לכלול, המדינה לוקחת על עצמה, גם אם אינה מוכנה להודות בכך, מעשה של ייצוג הישראליות דרך קביעתה את הקאנון הספרותי שלה. ולכן אין פסול בתביעה שבאה להזכיר למדינה, שכמו שהיא מנצלת את כוחה לקביעת הזהות הישראלית, היא מחויבת גם להעניק ייצוג הוגן למגוון הקולות השייכים לישראליות זו.

יש המבקשים להשתתף במעשה הזה. ואין זה נכון, כפי שכותרת מטלון, שהם אינם מכבדים את הקאנון. להפך. הרצון להיכלל בקאנון מעיד על הכרתם במעמדו — גם אם תוך ביקורת עליו. זוהי סיטואציה קלאסית של מאבק בין "ספרות שוליים" ל"ספרות מרכז" וחלק בלתי נפרד מן הדיאלקטיקה של תהליך הקאנוניזציה. אלא שבמעשה הזה המדינה, באמצעות שליחיה, קובעת באלימות מינימום הכרחי מסוים שבלעדיו יהיה אזרח המדינה משולל תעודת בגרות, שהיא, שוב, במסגרת חיי המדינה, אילוץ חשוב בכל הקשור לזכויותיך ולאפשרויותיך כאזרח. זהו מקום בשדה התרבות שבו המדינה מפעילה את כוחה כמעט ללא מצרים, הרבה מעבר ליכולת הדריסה שלה במוסדות תרבות אחרים. ולכן המדינה היא גם זו שקובעת את הדיכוטומיה "מזרח" מול "מערב", היא ולא דווקא אלו שרוצים "לקחת בכוח", ומותירה את אזור ההשפעה שלה בלי מזרחים. זה המקום שבו היא מטביעה תו תקן של ישראליות באמצעות הספרות הנלמדת לבחינת הבגרות. זה המקום שבו היא משתמשת בכוחה כדי לעצב את הישראליות. המאבק הזה הוא קודם כל מאבק על ייצוג, ולכן זה המקום שבו יש לתבוע מן המדינה להגביל את כוחה ובעיקר לווסתו.

עולה מכאן שלימודי החובה צריכים להיות היעד העיקרי לביקורת על תוכנית הלימודים. שם ממצה המדינה את כוחה. ואכן, בתחום לימודי הרשות מגוון הזהויות גדול יותר. אלא שבגלעין הקשה של לימודי החובה לא נכלל אף לא יוצר מזרחי אחד, אף לא יוצר פלסטיני-ישראלי אחד ואף לא יוצר יידי אחד. ואכן, כיצד ניתן להעלות על הדעת תוכנית לימודים שאינה כוללת יוצר ענק כמו המשורר היידי-ישראלי אברהם סוצקבר ?